

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET

Tudomány és hagyományörzés

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Budapest, 2014

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET
Tudomány és hagyományőrzés

MTA BTK MÖT Kiadványok 1.

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

Sorozatszerkesztők

Vásáry István – Fodor Pál

MTA BTK MÖT Kiadványok 1.

MAGYAR ÖSTÖRTÉNET

Tudomány és hagyományörzés

Szerkesztették
Sudár Balázs
Szentpéteri József
Petkes Zsolt
Lezsák Gabriella
Zsidai Zsuzsanna

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2014

A kötet az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont 2013. április 17–18-án tartott konferenciáján elhangzott előadásokat tartalmazza, megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta

© Szerzők és szerkesztők, 2014
© MTA BTK, 2014

ISBN 978-963-9627-87-1
ISSN 2064-9918

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is

A borítón szereplő szubbotyici csat digitális képét Ambrus Edit készítette
Türk Attila OTKA 106369 sz. projektje keretében

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító és tördelés: Horváth Imre
Nyomdai munka: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila

TARTALOM

FODOR PÁL Tudomány és hagyományörzés – konferenciamegnyitó	7	RASKÓ ISTVÁN Genetikai múltba nézés, egy magyar torzó tanulságai	169
PÁLINKÁS JÓZSEF „A magyar őstörténetről mindenkinek véleménye van”	9	CSŐSZ ARANKA–MENDE BALÁZS GUSZTÁV Beszámoló a Kárpát-medence 7–10. századi népességén végzett archeogenetikai vizsgálatok eredményeiről	173
VÁSÁRY ISTVÁN Tudomány és hagyományörzés (Bevezető előadás)	11	KOVÁCS LÁSZLÓ Elnöki záró – Régészet, embertan, genetika szekció	179
RÉGÉSZET – EMBERTAN – GENETIKA		NYELVTÖRTÉNET	
TÜRK ATTILA A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban (Perspektívák és teendők)	19	BAKRÓ-NAGY MARIANNE Módszerek a nyelvi őstörténet kutatásában: az ugor példa	193
SZŐKE BÉLA MIKLÓS A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás	31	AGYAGÁSI KLÁRA A magyar–török nyelvi kapcsolatok	199
SZENTPÉTERI JÓZSEF Kritikai megjegyzések az avar–magyar asszimiláció kérdésköréhez	43	ZOLTÁN ANDRÁS A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok	205
FODOR ISTVÁN Elnöki záró – Megjegyzések a szekció első három előadásához	55	HOFFMANN ISTVÁN A helynevek mint az őstörténet forrásai	211
RÉVÉSZ LÁSZLÓ A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban (Módszertani áttekintés)	63	HONTI LÁSZLÓ Elnöki záró – Nyelvtörténet szekció	219
TAKÁCS MIKLÓS A honfoglalás kor és a településrégészet (Települési struktúrák, a társadalmi szervezet értelmezései, az etnikai azonosítás buktatói)	137	MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET	
FÓTHI ERZSÉBET A Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásai	151	VOIGT VILMOS A magyar ősköltészet	225
		HOPPÁL MIHÁLY A magyar ősvalláskutatás (új) útjai	231
		PAKSA KATALIN A magyar zene őstörténete (Kérdések és válaszok)	239
		PALÁDI-KOVÁCS ATTILA Elnöki záró – Művelődéstörténet szekció	251

TÖRTÉNELEM – ÍROTT FORRÁSOK

ZIMONYI ISTVÁN	
Arab források a honfoglalás kori magyarokról	257
FARKAS ZOLTÁN	
A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai	267
VESZPRÉMY LÁSZLÓ	
Az 1000 előtti Pannóniára és magyarokra vonatkozó latin nyelvű források	273
SZABADOS GYÖRGY	
Identitásformák és hagyományok	289
ZSOLDOS ATTILA	
Elnöki zárszó – Történelem – írott források szekció	307

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

BENKŐ ELEK	
A székely írás középkori és kora újkori emlékei Erdélyben (Régészeti és történeti jegyzetek)	311
SÁNDOR KLÁRA	
A székely írás Székelyföldön kívüli használatának kezdetei	329
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	
Hunok és nem csak jezsuiták (A magyar őstörténetírás hőskorából)	343
MESTER BÉLA	
Vita a magyarok őstörténetéről Világos után	349

MIKOS ÉVA	
A honfoglalás a folklórban és a populáris kultúrában, avagy a honfoglalás néphagyományának forrásai	361

GLATZ FERENC	
Elnöki zárszó – Tudománytörténet szekció (Az őstörténelem kutatásának hasznáról)	381

TUDOMÁNYOS REKONSTRUKCIÓ ÉS HAGYOMÁNYŐRZÉS

BÍRÓ ÁDÁM–BENCsik PÉTER	
Régészeti leletanyagból hagyományélesztés? (A magyarhomorog-könyadombi 103. sír újrekonstrukciója)	387

IGAZ LEVENTE	
Hagyományörzés, kísérleti régészet: Elmélet és gyakorlat Európában és Magyarországon	413

MAGYAR ATTILA	
Történelmiélelmód-rekonstrukció, avagy a 10–11. századot bemutató reenactment központ Szigethalmon (Emese Park élő múzeumfalu)	421

SUDÁR BALÁZS	
Elnöki zárszó – Tudományos rekonstrukció és hagyományörzés szekció (A honfoglalás kori hagyományörzés útjai Magyarországon)	425

RÓNA-TAS ANDRÁS	
Zárszó – Az őstörténeti konferencia hozadéka	427

A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban

Perspektívák és teendők

TÜRK ATTILA

A hazai társadalomban zajló folyamatokat áttekintve mélyebb elemzés nélkül is nyilvánvaló, hogy a magyarság elődeinek története a mai magyar identitás szerves részét alkotja. Tudományos alapokon nyugvó kutatásuk, illetve az újabb eredmények folyamatos bemutatása ezért a magyar tudományosság alapvető feladata.¹

A korai magyar történelem, közkeletű nevén a magyar őstörténet az írott adatokat tekintve forrásszegény kutatási terület, ezért a régészet mint rohamosan gyarapodó forrásanyagú tudományág kiemelkedő jelentőséggel bír(hat) e téren. Ez akkor is tény, ha módszertani szempontból a régészeti leletek közvetlen történeti, etnikai értékelése ma már sokkal szigorúbb megítélés alá esik, mint korábban.² A biztos történeti interpretációhoz ugyanis azt kellene tudnunk, hogy egy-egy lelet egykori tulajdonosa milyen etnikai tudattal rendelkezett – ez az elvárás azonban nyilvánvalóan meghaladja a régészet lehetőségeit.³ Az elméleti nehézségek ellenére a kelet-európai füves és erdős sztyepp, valamint az erdővidék, sőt ezek belső mikrorégiói között is világosan kirajzolódó egykorú, markáns régészeti különbségek alapos ismerete, munkahipotézis szintjén, mégis lehetőséget nyújt a hagyományos régészeti módszerekkel történő migrációkutatásra. Vizsgálódásunkat természettudományos módszerekkel kiegészítve pedig – szerencsés esetben – a korábbiaknál ma már jóval többet elmondhatunk tárgyi forrásanyagunkról.

A régészet számára a korai magyar történelemmel kapcsolatos alapvető kérdés máig nem sokat változott: a korábban nyelvészeti módszerekkel azonosított nyugat-szibériai őshazától⁴ nyugatra, az Uráltól a

Kárpát-medencéig terjedő terület régészeti anyagából vajon mi kapcsolható a magyarság kora középkori elődeihez? Másképp fogalmazva: az egyes, írott források alapján feltételezett szállásterületek elhelyezkedését az újabb régészeti leletek támogatják-e vagy sem? Továbbá: a honfoglalás kori leletanyag genezise és kapcsolatrendszere valóban elsősorban keleti irányba mutat-e, és milyen mértékben?⁵

Az utóbbi évek eredményei alapján Kelet-Európában az Urálig terjedően mind biztosabban tudunk számunkra érdekes leleteket felmutatni.⁶ Jóllehet, kutatástörténeti szempontból közismert, hogy a feltételezett Magna Hungaria, Levédia és Etelköz az egykori Szovjetunió területén helyezkedtek el, a rendszerváltást követően az orosz–magyar intézményes tudományos kapcsolatok 1990 és 2005 között szinte teljesen megszűntek, illetve a korai magyar történelem kelet-európai régészeti kutatása valójában mindkét fél számára marginális kérdéssé vált.⁷ Az új keleti információk – és szakirodalom – csak elvétve, személyes kapcsolatok révén jutottak el hozzánk. Az elmúlt évek azonban komoly változásokat hoztak mind a leletanyag, mind pedig a tudományos kapcsolatok vonatkozásában.

Néhány kiváló orosz, ukrán és moldáv régész, többé-kevésbé tájékozott lévén a honfoglalás kori hagyaték tekintetében, felismerte egy-egy leletegyüttesben a lehetséges „(ős)magyar” kapcsolatot, és cikkei

az Urálon túli közvetlen régió területén fekszik (továbbiakban Urálon túl). Ez a vidék szervesen kapcsolódik a hegység nyugati oldalán elhelyezkedő baskíriai és Káma-vidéki erdős sztyepphez. A jellegzetes szibériai földrajzi környezet és maga a Nyugat-szibériai-alföld is csak a Tobol folyótól, illetve Cseljabinszkaja és Kurganszkaja oblaszt' közigazgatási régióktól keletre kezdődik. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Зауралье> (2014. 06. 01.).

5 Fodor 1975; Fodor et al 1996; Fodor 2009.

6 Ivanov 1999; Komar 2008; Scserbakova et al 2008; Belavin–Ivanov–Krilaszova 2009; Sztasenkov 2009; Komar 2011; Botalov et al 2011; Botalov 2013; Türk 2013b.

7 Ez okozhatta, hogy a legújabb kelet-európai régészeti forrásanyag hazai ismeretének hiányára az orosz kollégák több recenzióban is felhívták a magyar őstörténet-kutatás figyelmét, például Bálint 1989-hez Afanasz'jev 2001, 43. és Róna-Tas 1999-hez Fljorova 2003, a magyar szaltovói kutatás tévedéseivel kapcsolatban átfogóan: Komar 2011.

1 Fodor 2012; Türk 2014.

2 Bálint 1994; Langó 2007.

3 Bálint 2005.

4 A nyelvészeti kutatások, természetföldrajzi rekonstrukció, régészeti emlékegy és a területen élő különböző népcsoportok néprajzi vizsgálata alapján a korábbi kutatás Nyugat-Szibéria területére helyezte a magyarság kialakulásának színterét, amit őshazának nevezünk. Meg kell ugyanakkor jegyeznem, hogy ez a terminológia bizonyos szempontból pontatlan és félrevezető lehet, ugyanis az őshazaként feltételezett régió az orosz – cizelláltabb – földrajzi fogalmak szerint „még csak” a „Zaurale”, vagyis

ben utalt is erre.⁸ A magyarok elődei vándorútjának meghatározásához azonban az említett régió(k) teljes, jól felgyűjtött, helyi leletösszefüggéseivel együtt értékelt és biztos időrendi alapokon nyugvó adatbázisa⁹ lenne szükséges, amelyet azután az új Kárpát-medencei, illetve keleti leletek fényében folyamatosan újra kell értékelnünk.¹⁰

A magyar őstörténet régészeti kutatása szorosan összefonódott a Kárpát-medence honfoglalás kori régészetével. Ez nem csoda, hiszen mindkét alapvető, a magyarok elődeinek régészeti azonosítására létrejött kutatási módszer, az úgynevezett lineáris (az Uráltól a Kárpátokig), illetve a retrospektív (a Kárpát-medence 10. századi emlékeanyagából kiinduló, annak keleti előzményeit kereső) szemlélet esetében elengedhetetlen viszonyítási pont ez.¹¹

A ma rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a Kárpát-medence 10. századi régészeti hagyatékának minden kétséget kizáróan vannak 9. századi kelet-európai előzményei, vagyis gyökerei. Másrészt azonban világos, hogy ezen, még keleti eredetű tárgytipusok aránya a honfoglalás kori anyagon belül nem éri el az évtizedekkel ezelőtt feltételezett mértéket.¹²

Bár a késő kusnarenkovo–karajakupovo régészeti műveltségeket (Kr. u. 6–10. század) már korábban is ismertük¹³ a Dél-Urál térségében, viszonylag új fejlemény, hogy egyre jelentősebb mennyiségben állnak rendelkezésünkre olyan régészeti párhuzamok keleten, melyek a magyar honfoglalás általánosan elfogadott 895-ös időpontja után, vagyis a 10. században kerültek földbe, tehát egy időben a Kárpát-medencei honfoglaló anyaggal. Érdekes, hogy ez utóbbiak azonban továbbra is szinte csak olyan régiókban fordulnak elő, amelyeket korábban a magyarok elődeinek lehetséges szállásterületeivel hoztak kapcsolatba. Ezek feltérképezése, illetve történeti-régészeti értelmezése nézetem szerint azonban legalább annyira fontos lesz, mint a 895 elé keltezhető keleti párhuzamoké, vagyis az előzményeké.

Az utóbbi időben számos, főként szórványosan, régészeti kontextus nélkül előkerült „magyar gyanús” lelettel bővültek ismereteink, elsősorban Ukrajna te-

rületéről, ahol a fémkeresővel dolgozó kincsvadászok sajnos hatalmas károkat okoznak a magyar őstörténet-kutatás számára is. A leletösszefüggések nélküli tárgyaknál ugyanis rendkívül nehéz megállapítani, hogy 895 előtt vagy után kerültek földbe, jóllehet a precíz kronológia a régészeti kutatás *sine qua non*-ja. Ez a hagyományos (tehát a leletek formai jellegzetességeinek azonosságára és különbségeire építő) régészeti módszerekkel szinte megválaszolhatatlan kérdés hívja fel a figyelmet az új természettudományos vizsgálatok (archeogenetikai és anyag-összetételi vizsgálatok),¹⁴ de elsősorban a radiokarbon-kelezés széles körű és értő használatának szükségességére. Az említett kronológiai problémából fakadóan tehát számos új, keleti, úgynevezett „magyar gyanús” lelet esetében ma még pontosabb a honfoglalás kori hagyaték keleti kapcsolatszeréről, mint biztos előzményeiről beszélni.

A régészeti hagyaték természettudományos módszerekkel történő mind teljesebb kiértékelése (például pontosabb időrend, genetikai kapcsolatok) minőségi ugrást és információtöbbletet eredményez(het). A csontok időrendjének meghatározását követően kerül sor az archeogenetikai vizsgálatokra.¹⁵ Az etnogenezis kutatásában a hagyományos mtDNS-vizsgálatok mellett immár az apai leszármazási vonal feltérképezésére is kísérletek folynak. Hatalmas előrelépés lenne, ha az Ukrajnában feltárt, feltehetően etelközi leletek és a Kárpát-medence legkorábbi honfoglaló sírjai között rokoni kapcsolatot sikerülne kimutatni. Ez egyben természetesen arra is utal, hogy a genetikai vizsgálatoknál csakis a 10. századi, és nem pedig a mai népeségtől vett mintákból kell kiindulni, tekintve hogy a 10. századi népesség lehetséges keleti kapcsolatszerét kutatjuk. Ezt elsősorban a még keleten született, de már a Kárpát-medencében eltemetettek csontanyagának vizsgálatától remélhetjük, melyet viszont ma már világos, hogy csak radiokarbon-kelezéssel fogunk tudni elkülöníteni.

8 Erről részletesen lásd: Komar 2013.

9 Ennek előzményeihez lásd: Pósta 1905; Ivanov 1999; Erdélyi 2008.

10 Fodor 2010; Türk 2013a.

11 Fodor 1975; Langó 2007; Türk 2012a; Türk 2012b.

12 Erdélyi 1977.

13 Mazsitov 1977.

14 A természettudományos vizsgálatok esetében a kormeghatározás mellett elsősorban a fémtárgyaknál az alapanyag eredetét tisztázó, a pontos anyagösszetételt nyújtó PIXE-mikroszkopos módszerrel említhetjük (Csedreki–Kustár–Langó 2012). A kerámialeleteknél a termolumineszcenciás vizsgálatok hazai elterjedése is kíváncsatos lenne, melyeket pénzzel kelezett, illetve radiokarbon-mérésekkel ellenőrzött objektumokból vett mintákon lehetne tesztelni. A 10–11. századi kerámiakelezés új alapokra helyezése komoly segítség lehet annak a mindmáig megválaszolatlan kérdésnek az eldöntésében, hogy melyek voltak a 10. századi honfoglaló magyar népesség telepei.

15 Csósz et al. 2013.

Rátérve a magyarok elődeivel kapcsolatba hozható legfrissebb konkrét régészeti eredményekre, röviden azt állapíthatjuk meg, hogy az Urál és a Kárpátok közötti régió hagyatékában kezdenek kirajzolódni olyan jól körülhatárolható lelőhelycsoportok, melyek egyszerre mutatnak kapcsolatot a Kárpát-medence, illetve a Volga–Urál régió kora középkori hagyatékával.¹⁶ Ezek alapján újabb információkat kapcsolhatunk a magyarok elődeinek feltételezett vándorútjához, másrészt hiányuk véleményem szerint segít kizárni azokat a területeket is, ahol az intenzív kutatás ellenére máig nem ismerünk ilyen jellegű régészeti leleteket.¹⁷

A kiemelkedő új leletek között a Dnyeszter Menti Köztársaság területén feltárt Szlobodzeját,¹⁸ illetve Ukrajnában a Dnyeper középső folyása mentén – elsősorban annak nyugati oldalán – elhelyezkedő lelőhelyeket (Szubbotyici, Katyerinovka, Korobcsino stb., azaz a kutatásban Szubbotyici-lelethorizontnak nevezett csoportot) említhetjük.¹⁹ Ezt a lelethorizontot az 1989-ben közölt Ingul menti sírokhhoz hasonló,²⁰ elsősorban a Dnyeper középső folyása menti lelőhelyek alkotják.²¹ Leletanyagára összefoglalóan (bár lelőhelyenként eltérő mértékben) jellemzőek a lábnál elhelyezett részleges lovas temetkezések, halotti maszkok, illetve szemfedő lemezek, aranyozott ezüst övveretek (gyakran a rozettás lószerszámvereteknél megfigyelhető jellegzetesen díszített szegéllyel) és más fémtárgyak, például (aranyozott) ezüstcsészék, díszítésükben néha aranyozott poncolt háttérrel. Meglepő ugyanakkor, hogy a Szubbotyici-horizontban a szaltovói párhuzamok reprezentáltsága alacsonyabb, mint a Volga–Dél-Urál vidéki 8–9. századi régészeti emlékeké. Még akkor is, ha közismert, hogy szaltovói tárgyakat a Poltava–Kremenecuk–Kirovograd–Dnyipropetrovsk–Zaporizsja térség 9. századi leletei között is csak elvétve találunk, a Dnyeper jobb partjáról már nem is beszélve.

Ez a régészeti lelethorizont ma már úgy tűnik, hogy nagy valószínűséggel az írásos forrásokból ismert Etelköz területét rajzolja ki. A radiokarbon-módszerrel is megerősítve a 9. század második felére keltezhető²² Szubbotyici-típusú leletekben jól tükröződnek a

szomszédos, elsősorban az északi, szláv területekkel létrejött kapcsolatok (számos import kerámialelet alapján), melyekről az írott források is megemlékeznek. A mintegy tucatnyi lelőhely impozáns leletanyaga kifejezetten összhangot mutat a muszlim források által a magyarok 9. századi elődeiről rajzolt képpel.²³

Nem kétséges tehát, hogy a magyar régészet számára a Poltava–Kirovograd–Dnyipropetrovsk ukrán megyék területét érintő mikrorégió tüzetes átvizsgálása a következő évek egyik legígéretesebb feladata lesz. Egyébként épp ennek a leletkörnek a jelentőségét felismerve alakult meg 2011-ben ukrán kezdeményezésre az orosz, ukrán, moldáv és magyar szakembereket összefogó nemzetközi régészeti fórum, mely a magyarok elődeinek kelet-európai régészeti nyomait kutatja.²⁴ Ezeknél a többnyire kurgán nélküli, vagy a kurgánok betöltésébe másodlagosan beásott temetkezéseknél lábnál elhelyezett részleges lovas temetkezéseket, halotti szemfedőket és maszkokat, ezüstcsészéket és tálakat, aranyozott ezüsből készült jellegzetes palmettás díszítményeket, valamint az említett szláv kerámia mellett bizony még Volga-vidéki eredetű kerámialeleteket is találunk.

A radiokarbon-kelezések eddigi adatai egyöntetűen a 9. század második felére mutatnak. A honfoglaló lelethorizonttól ez a mindössze egy-két évtizednyi időeltérés, valamint a releváns régészeti-történeti összefüggések ugyanakkor komolyan megalapozzák például az archeogenetikai vizsgálatok kiterjesztését is a szintén radiokarbon-kormeghatározással elkülönített legkorábbi Kárpát-medencei honfoglalás kori sírokra. Ma már ez utóbbiakból is rendelkezésünkre áll néhány minta. Az esetek kis száma miatt egyelőre természetesen még a tűt keressük a szénakazalban, azonban az említett körülmények indokolják e munka elvégzését. Az archeogenetikai vizsgálatok esetében mind az mtDNS, mind pedig az Y-kromoszómás leszármazási vonalat felderítő vizsgálati módszerektől komoly segítséget remélhetünk, mellyel talán sikerül biológiai értelemben is kapcsolatot kimutatni a honfoglalás kori és a Szubbotyici-lelethorizont között. Nemzetközi szinten a régészeti migrációkutatásban az elmúlt 5–10 évben a természettudományos módszerek egy új vonulata, a környezetből beépült – elsősorban a fogakban, illetve csontokban kimutatható – stabil izotópos stroncium

16 Sztaszenkov 2009; Komar 2011.

17 Az úgynevezett kaukázusi vagy déli őshaza hipotézisre lásd: Róna-Tas 1996a, 246–250.

18 Scserbakova et al. 2008.

19 Bokij–Pletnyova 1989; Komar 2011; Komar 2013.

20 Bokij–Pletnyova 1989.

21 Komar 2008; Szuprunyenko–Majevsz'ka 2007.

22 Türk 2010, 5. kép.

23 Zimonyi 1996.

24 *Мадяри в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України. Випуск 7. Київ, 2011.

vizsgálat vált meghatározóvá.²⁵ A honfoglaló magyarok esetében bemutatott korai radiokarbon-adatok ma már megalapozzák az ukrain Szubbotyici-horizont és a honfoglalás kori leletanyag ilyen jellegű vizsgálatát és összevetését is. A következő évek hazai régészeti feladata lesz a még keleten született, de már a Kárpát-medencébe betelepült és ott eltemetett egyének kimutatása és összevetésük a Szubbotyici-horizont antropológiai anyagával.

Meglepő ugyanakkor, hogy a Dnyesztertől nyugatra, Moldáviában az elmúlt évek intenzív régészeti kutatása ellenére sem szaporodtak a „magyar gyanús” leletek, jóllehet a helyi szakemberek újabban már komolyan számolnak a magyar komponenssel a régió 9–10. századi történelmében. A két helyi szláv törzs, az ulicsek és tivercsek ugyanis a 940-es évek elejéig valószínűleg nem kerültek a Kijevi Rusz fennhatósága alá (írásokkal rendelkezünk az ellenük vezetett hadjáratok sikertelenségéről), a dunai bolgár állam és a Kijevi Rusz között pedig a 10. század első harmadában nincs nyoma diplomáciai kapcsolatnak. Ennek okaként felvethető, hogy a magyarok fennhatósága még a 895. évi elköltözésüket követően is érvényesült Keleten, a Dnyeszter folyó vonaláig.²⁶ Ez alapján természetesen a 10. század első felében a Felső-Tisza-vidékre lokalizált fejedelmi szálláshely kérdése is teljesen más megvilágításba kerülne. Az új eredmények között említhetjük a viking–varég mellett a Kijevi Rusz anyagi kultúrájára gyakorolt sztyeppi nomád hatás kimutatását is, főleg annak déli területén.²⁷ A Kijevi Rusz régészeti egyébként erőteljesen jelen van nemcsak a honfoglaló anyagban,²⁸ hanem a Kárpátok hágóinak külső oldalán feltárt „magyar gyanús” leletek esetében is.²⁹ Ez utóbbiakkal kapcsolatban alá kell húznunk, hogy korábban gyakran jellegzetes „druzina” temetőkből emeltek ki magyar hatású leleteket (például Krylosz esetében), és leletkörnyezetükből kiragadva, önállóan értékelte azokat a hazai kutatás. E szakmailag ma már elfogadhatatlan módszer, illetve a Szubbotyici-horizontban világosan kitapintható Volga–Urál-vidéki jellegzetességek *hiánya* alapján úgy vélem, hogy a

hágók külső oldalán található „magyar gyanús” leletek őstörténeti megítélése revízióra szorul.

Tovább haladva keleti irányban: Levédia helyének meghatározása továbbra is rendkívül problematikus. A Don–Szeverszkij Donyec vidéken ugyanis, ahová korábban helyezték, nincs régészeti nyoma egy a 6–8. század között az Urál vidékéről odaköltöző népességnek. Másrészt mind a feltételezett etelközi, mind pedig a honfoglalás kori hagyatékok rendkívül csekély kapcsolatot mutat az említett területen a 8–10. század között elterjedt szaltovó–majackaja régészeti kultúrával.³⁰ Ezt a tárgyi emlékegyet a teljes Kazár Kaganátus – és ennek kapcsán a kazárokkal kapcsolatot tartó levédiai magyarok – régészeti lenyomataként értelmezte a korábbi kutatás.³¹

A szaltovói kultúra meghatározását, illetve annak a magyarok elődeire gyakorolt hatását azonban már eddig is különbözőképpen ítélték meg a hazai szakemberek.³² Ezt a régészeti műveltséget, melyet igen jelentős belső eltérései miatt már korábban is geográfiai variánsokra osztottak,³³ ma már sem az orosz, sem az ukrán kutatás nem tartja egy egységes régészeti műveltségnek, a Szvetlana A. Pletnyova által az 1960-as években meghatározott értelemben. A két *névadó* lelőhelyen megfigyelt régészeti anyag elterjedése alapján ugyanis csak az alán vagy erdős sztyeppi variáns nevezhető meg ezzel a terminológiával.³⁴ A többi földrajzi variáns szaltovói összefüggéseit az orosz, sőt ukrán kutatók meggyőzően cáfolták,³⁵ és azok esetében pusztán néhány rokon vonást felmutató, egykorú, de önálló régészeti kultúráról beszélhetünk csak. A fenti szempontok miatt találkozunk manapság az orosz és ukrán szakirodalomban is döntően a „szaltovói időszak”, „szaltovói kultúrkör” vagy „szaltovói történeti-régészeti egység” terminusokkal olyanoknál is, akik a kazárok vezető és kultúráteremtő szerepét egyébként nem vitatják.³⁶

A korai magyarok több száz éves, közvetlen kazár területeken való megtelepedését a régészeti hagyatékok elemzése tehát nem támasztja alá. A szaltovóinak vélt párhuzamok egy részéről egyértelműen kimutatható, hogy vagy nem szaltovói eredetűek (például a koron-

25 Kárpát-medencei viszonylatban, pl. a longobárd betelepülés esetében már mi is tudunk ezzel a módszerrel elért pozitív eredményeket felmutatni: Vida 2010, 91.

26 Rjabceva–Rabinovics 2007.

27 A lószerszámok és azok díszítményeinek vonatkozásában: Khamayko 2009.

28 A kérdésről legutóbb: Kovács 2003.

29 Fodor 1994.

30 Révész 1998; Türk 2011.

31 A kérdésről részletesen: Türk 2010; Türk 2011.

32 Fettich 1933; Fodor 1977; Bálint 1975; Bálint 1989, 44–73; Révész 1998.

33 Pletnyova 1967; Pletnyova 1981; Pletnyova 1999.

34 Afanasz'jev 1987; Afanasz'jev 2001.

35 Ivanov 2002; Fljorova–Fljorov 2000; Koloda 2011.

36 Komar 1999.

golt bikónikus cserépbográcsok), vagy olyan tárgytípusok, amelyek a szaltovói kultúrával szomszédos területekről is ismertek, mint importok vagy helyi utánzatok.³⁷ Így tehát szaltovói jellegű³⁸ tárgytípusok nem pusztán a szaltovói törzsterületeken lakva kerülhettek a magyarokhoz.

Az anyagi kultúrát vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a Kárpát-medence 10., illetve az etelközi régió 9. századi leletei a Kazár Kaganátus helyett jóval szorosabb kapcsolatot mutatnak a Volga–Dél–Urál vidék 8–9. (és persze 10.) századi leleteivel. Régészetiileg tehát jelenleg elfogadhatónak tűnik az a történeti elképzelés, mely nem számol önálló levédiai szállásterülettel, hanem azt Etelköz – annak is valószínűleg keleti – részének tekint. Amennyiben azonban a magyarok elődeinek esetében a Volgán való átkeléssel csak a 9. század közepén számolunk, akkor véleményem szerint időrendi alapon, a DAI adataira támaszkodva nem logikátlan komolyan felvetnünk Levédiának a Volgától keletre való lokalizálását sem.

Levédia és a magyarok kelet-európai feltűnése kapcsán kiemelt kérdés a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin nevével fémjelzett, a *Bírodalom kormányzásáról* (DAI) című munka magyarokra vonatkozó adatainak értékelése. Ilyen például elsősorban a Sarkel-probléma, mely alapján a legtöbb kutató a 842. évet mint *terminus ante quem* időpontot jelölte meg a magyarok elődeinek a Dontól nyugatra való feltűnésének időpontjaként.³⁹ Ennek bizonyításához azonban a forrásadatok kombinációjára épülő történeti modell kritikai elemzése mellett a kérdés régészeti oldalát is át kell tekintenünk az újabb kutatási eredmények alapján.

Az Alsó-Don mentén feltárt bal parti cimljanszki erőd Sarkellel való azonosítása mellett foglalt állást a lelőhelyet feltáró szovjet régészek többsége (például Mihail I. Artamonov, Roy A. Rappoport, Svetlana A. Pletnyova), véleményük általánosan elfogadottá vált. Ugyanakkor tagadták az erőd felépítésében a bizánciak szerepét, és egy helyi, „eurázsiai típusú” kazár építményről beszéltek, melyhez mindössze a technológiát – főként a tégláégető kemencéket – adták a bizánciak.⁴⁰ Bár az erőd területén feltárt – feltehetően

kherszoni eredetű – bizánci kőfaragványok mellett bizánci érmék, illetve egy jellegzetes csontfésű is előkerült, a kutatásban egészen az utóbbi időkig nem volt tisztázott az erőd építésében az írott forrás által is említett bizánci részvétel kérdése.⁴¹

Az újabb régészeti kutatások alapján ma már elmondhatjuk, hogy bár az Alsó-Don mentén más téglakerőd is szóba jöhetne Sarkel azonosításának alternatívájaként (például Szemikarakorszkoje gorogyiscse), a legtöbb érv a bal parti cimljanszki erőd mellett szól. Még annak fényében is, hogy ez utóbbinál a bizánci forrásadattal ellentétben van a felszínről közvetlenül elérhető és építőanyagként felhasználható kő. Ebből épült egyrészt a mikrorégióban a cimljanszki jobb parti erőd, illetve a közelmúltban ismertté vált – gyakran harmadik Sarkelként emlegetett –, szintén jobb parti kővár, a Kamisovszkoe gorogyiscse.

Gennagyij E. Afanasz'jev ugyanakkor tételes elemzéssel bizonyította, hogy mind a téglák méretei, mind pedig az alaprajz a bizánci szabványoknak megfelelően készültek: a bizánci láb⁴² mértékegységként való használata egyértelműen kimutatható. Az alaprajz elrendezése, a bástyák száma, a falak hosszúságának és vastagságának arányai szintén a bizánci erődépítéssel sajátosságainak felelnek meg. Az is valószínűnek tűnik, hogy a bal parti cimljanszki erődhöz előképként a vár építésével megbízott Petronasz Kamaterosz azt az Apszarosz néven ismert római eredetű erődöt használta fel, mely abban a bizánci provinciában található, ahonnan a források alapján Petronasz érkezett.⁴³

A cimljanszki mikrorégióban feltárt három, közel egy időben épült erőd szerepét valószínűleg tágabb kitekintésben érthetjük meg. A szaltovói történeti-régészeti egységen belül a mintegy 200, közvetlenül a kazárokhöz köthető lelőhely (Szokolovszkaja Balka-horizont) szintén ebből a mikrorégióból ismert: az Alsó-Don, valamint a Szal és Manycs folyók által bezárt területen. Régészetiileg tehát ma a kazár szállásterületet a legnagyobb valószínűséggel az Alsó-Don vidékére helyezhetjük. Így Sarkel valójában nem mint határerőd értelmezhető, hiszen nem is a Kazár Kaganátus nyugati határán helyezkedik el, hanem attól több száz kilométerre keletre, inkább mint a kazárok hatalmi központjának egyik építménye. Funkcióját valószínűleg a közvetlen közelében előkerült másik két, kőből épült erőddel együtt értelmezhetjük, még akkor is, ha

37 A volincevskaja kultúra, vagy az úgynevezett „ösmordvin” temetők esetében: Ivanov 1952; Voronyina 2007.

38 Az orosz szakirodalomban gyakran nevezik ezeket a leleteket „pszeudo-szaltovói” vagy „szaltoid” típusoknak. Komar 2004.

39 A kérdésről összefoglalóan: Polgár 2001.

40 Véleményüket a falak alapozásának hiányával, a bizánciaktól eltérő téglaméreteikkel, illetve az erőd alaprajzában a bizánciaktól eltérő sajátosságaival igyekeztek alátámasztani.

41 Artamonov 1962, 288–323; Afanasz'jev 2011.

42 1 bizánci láb = 0,3123 m.

43 Afanasz'jev 2011, 118.

nem a rejtélyes kazár főváros, Etil maradványait látjuk benne. A Kazár Kaganátusnak volt ugyan az északi és a nyugati határán erődökből álló védelmi vonala, melynek megépítésében, ma már tudjuk, a bizánciak további segítséget nyújtottak a kazároknak. Ez azonban a kutatók többségének mai véleménye alapján nem a magyarok, hanem a szlávok és a 9. század végétől folyamatosan erősödő Rusz ellen épülhetett.⁴⁴ Bizánci–kazár összefogással a 9. század első felében egy összetett védelmi rendszer épült ki egyrészt a Don–Donyec mentén, másrészt délen, a Kaukázus középső vidékén (Humarinszkoe gorogyiscse kővára), ahol a bizánci jelenlétet további leletek is bizonyítják. Feltehetően ezzel a folyamattal áll összefüggésben Kherszon *thema* megszervezése is.⁴⁵

A Sarkel-probléma tehát csak akkor lenne releváns a magyar őstörténet számára, ha azt tudnánk bizonyítani, hogy Sarkel a magyarok ellen épült, amelyet azonban továbbra sem támasztanak alá kellő érvek. A magyarok elődeinek szállásterületével kapcsolatban a 830–840-es évekre vonatkozóan még kevés a fogódzónk, az *Annales Bertiniani*, illetve a *Georgius Monachus Continuatus* néven ismert bizánci forrás esetében nincs kellőképpen bizonyítva, hogy a magyarok elődei tűnnek fel bennük. Összefoglalva tehát úgy vélem, hogy a Sarkel-kérdést törölhetjük a magyar őstörténet tárgyköréből: az erőd felépülésében nem kell a magyarok elődeinek 842 előtti kelet-európai feltűnésének időrendi bizonyítékát látnunk. A 850-es évek előtt valószínűleg nincs sem írott, sem régészeti forrás a magyarok elődeinek kelet-európai feltűnéséről.⁴⁶

A honfoglalás kori régészeti hagyaték keleti kapcsolattrendszerének vizsgálatánál tovább haladva keleti irányban a Középső-Volga vidékén,⁴⁷ elsősorban Szamara város környékén, a Volga bal partján ismerünk néhány ígéretes lelőhelyet.⁴⁸ A temetkezésekben feltárt jellegzetes fémanyag mellett a Dél-Urál vidéki jellegzetes díszítésű, kagylóval soványított telepkerámiák feltűnését kell hangsúlyoznunk. Ez utóbbi jelenség a késő hun kori bakalszkaja kultúrára, illetve a 9. század elejéig húzódnó a szintén uráli eredetű kusnarenkovi és karajakupovói leletekre jellemző. A mikrorégió

egyébként a Volgán való átkelés feltételezett helyének meghatározása szempontjából is fontos. A legújabb leletek fényében Szamara városától kelet felé a hasonló nevű folyó völgyét lesz érdemes kutatnunk, Orenburg irányában.⁴⁹

A Volga és Urál közötti régióban a Magna Hungariának meghatározott terület középső része, a nyugat-baskíriai Belebej-fennsík térsége az intenzív baskír régészeti kutatások ellenére továbbra is „fehér folt” a minket érdeklő kora középkori időszakban, csupán a 14. századtól számolhatunk itt (baskír) népesség betelepülésével. A kusnarenkovi és karajakupovói emléktárhely az utóbbi évtizedekben Tatársztan területén⁵⁰ nem, Dél-Baskíriában azonban bővült, illetve északabbra is kerültek elő új leletek a Káma folyó Perm alatti erdős sztyeppi régiójában.⁵¹ Az elmúlt évek legkiemelkedőbb magyar vonatkozású leletei azonban egyértelműen a nagy uráli átjárónál, annak keleti oldalán, Cseljabinszk erdős sztyeppi térségében, az urálon túli mikrorégióból váltak ismertté (Szinyeglazovo, Uelgi).⁵² Ennek ellenére nemcsak a magyarok, de bármilyen ugor népesség Uráltól nyugatra, Baskíriában⁵³ vagy a Káma völgyében⁵⁴ való kora középkori megtelepedésének elméletét komoly kritikák is érték. Annak okát, hogy ilyen közeli régészeti párhuzamokat miért nem Moldávia és/vagy Ukrajna területén találunk – jöllehet ez az írott források adatai alapján logikus lenne –, ma még nem tudjuk.

Összefoglalva: jelenleg úgy látom, hogy a magyarok elődei esetében egy feltehetően gyors, és a 9. század elejénél nem korábbi volgai „átköltözéssel” számolhatunk, amint egyébként ezt a szovjet-orosz, illetve ukrán kutatás korábban is egyöntetűen feltételezte.⁵⁵ Ez a folyamat pedig a ligetes sztyepp mentén, illetve a füves és ligetes sztyepp határához közel ment végbe földrajzilag. A Kr. u. 6–8. század közötti időben ugyanis a Volga–Urál térségével kapcsolatot mutató régészeti leletanyag sehol nem tűnik fel Kelet-, illetve Délkelet-Európában. Ugyanakkor ez a 9. század derekának vonatkozásában ma már egyértelműen megállapítható, és a szláv nyelvű népek hagyatékának kontrasztjában jól elkülöníthető a Dnyeper középső folyása mentén.

44 Az erődített településnek a távolsági kereskedelemben játszott szerepe vitán felül áll. Természetesen védelmi funkciója sem vitatható el, itt azonban látni kell, hogy nem egy egyedi, elszigetelt jelenséggel van dolgunk a Kazár Kaganátus nyugati határán.

45 Afanasz'jev 2011, 117–118.

46 Polgár 2011.

47 Kazakov 2007; Kazakov 2013.

48 Sztaszenkov 2009.

49 Botalov 2013.

50 Halikova 1973; Halikova 1976; Halikova 1978.

51 Ez utóbbi régióból egy új keleti, ám helyi készítésű, sajnos szórványként előkerült tarsolylemez ismerünk: Belavin–Krilaszova 2011.

52 Botalov et al. 2011; Belavin–Ivanov–Krilaszova 2013.

53 Mazsitov 2013.

54 Goldina 2013.

55 Legutóbb erről: Komar 2013, 222–223.

A Volga–Urál térségéből kiinduló elvándorlás okát ma még nem ismerjük, ez régészetileg egyébként is nehezen vizsgálható kérdés. A történeti szakirodalomban már korábban feltételezett „első besenyő háború” azonban logikus elképzelésnek tűnik, de véleményem szerint mindenképpen valamilyen politikai-katonai konfliktus hatására következhetett be.⁵⁶ Az Ujgur Birodalom 840-re lezáruló felbomlásával az erőviszonyok átrendeződése is kiválthatott olyan népmozgásokat, amelyek az oguzokat, besenyőket, s rajtuk keresztül a magyarokat is érinthették, amint arra korábban már Tóth Sándor László is utalt.⁵⁷

Bízom benne, hogy az elmúlt néhány évben ismertté vált új kelet-európai kora középkori leletanyag lendületet adhat – illetve kell, hogy adjon – a magyar őstörténet régészeti, illetve teljes körű kutatásának. A kelet-európai múzeumokban sajnos többnyire folyamatosan pusztuló, de a téma kutatása szempontjából létfontosságú műtárgyak feltérképezése és adataik rögzítése elengedhetetlen. A magyar honfoglalás kori régészet számára ugyanakkor fontos lenne, hogy közvetlenül is bekapcsolódjon a keleti ásatásokba és új lelőhelyek felderítésébe, s így visszakerüljön a nemzetközi tudományos vérkeringésbe. Ezt az orosz és ukrán régészeti kutatás is nagyban üdvöznél és támogatná.

Ennek érdekében 2013-tól sikeresen újraélesztettük – mintegy 30 év szünetet követően – a magyar–orosz őstörténeti régészeti expedíciók tradícióját, magyar részről a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Régészeti Tanszékének és az MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoportjának összefogásával. Célunk, hogy a korai magyar történelem régészeti kérdéseit eredményesen és érdemben kutassuk. Meggyőződésem, hogy a magyar társadalom korrekt és naprakész őstörténeti tájékoztatása, illetve a téveszmék eloszlatása – például a nyelvtörténet és a

néptörténet fogalmak összemosása és keverése – mellett a magyar régészet nemzetközi szerepvállalásának növelése legalább annyira fontos feladat számunkra a jövőre nézve, mint őseink eredetének felderítése a múlt homályában.⁵⁸

Irodalom

Afanasz'jev 1987

Афанасьев, Геннадий Е.: *Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона (аланский вариант салтово-маяцкой культуры)*. Москва. (Археологические открытия на новостройках 2.)

Afanasz'jev 2001

Афанасьев, Геннадий Е.: Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? *Российская археология* 2, 43–55.

Afanasz'jev 2008

Афанасьев, Геннадий Е.: К проблеме исторической интерпретации археологических памятников (по поводу книги А.А. Тортики «Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы»). In: *Археология Кавказа и Ближнего Востока*. Москва, 402–414.

Afanasz'jev 2011

Афанасьев, Геннадий Е.: Кто же в действительности построил Левобережное Цимлянское городище? *Российская археология* 3, 108–119.

Artamonov 1962

Артамонов, Михаил И.: *История хазар*. Москва–Ленинград.

Bálint 1975

Bálint Csanád: A saltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól (On the Avar and Hungarian relations of the Saltovo-Mayak culture). *Archaeologiai Értesítő* 112, 52–63.

Bálint 1989

Bálint, Csanád: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Wien–Köln.

Bálint 1994

Bálint Csanád: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest, 39–46. (A honfoglalásról sok szemmel 1.)

56 Mivel a volgai bolgárok ekkor már sűrűnek mondható települési tömbje a Középső-Volga vidékén, a mai Uljanovszk–Kazany térségében kimutatható, egy délről-délkeletről, a füves sztyepp irányából érkező komoly támadás elől északi irányba már nem lehetett kitérni. A legbiztonságosabb megoldásnak – mai szemmel és persze a Kárpát-medencéből nézve – a Volgán való nyugati átkelés tűnik.

57 Tóth 1998, 27–28. Újabban felvetődött ugyan, hogy a Kazáriába mélyen behatoló, 737. évi arab támadás északi irányú, míg a 755 körüli karluk vándorlás nyugati népmozgást eredményezhetett (Róna-Tas 1996b, 17), mégis úgy vélem, hogy a Volga–Urál vidék erdős sztyeppjei régiójában előkerült régészeti leletek mai ismereteink alapján főbb vonalaiban alátámasztják Tóth Sándor László elképzelését a magyarok elődeinek Magna Hungariából való elköltöztetésével kapcsolatban.

58 A tanulmány az OTKA 106369 és az MTA BTK MÖT 28.317/2012 keretében készült.

Bálint 2005

Bálint Csanád: Ki volt „magyar” a honfoglalás korban és Szent István korában? In: *Mi a magyar?* Szerk.: Romsics Ignác–Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, 37–56.

Belavin–Ivanov–Krilaszova 2009

Белавин, Андрей М.–Иванов, Владимир А.–Крыласова, Наталья Б.: *Угры в Предуралья в древности и средние века*. Уфа.

Belavin–Ivanov–Krilaszova 2013

Белавин, Андрей М.–Иванов, Владимир А.–Крыласова, Наталья Б.: Археологическое содержание и основные этапы формирования угорской ойкумены в Предуралье. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, Сергей Г.–Иванова, Надежда О. Челябинск, 167–173.

Belavin–Krilaszova 2011

Belavin, Andrej M.–Krilaszova, Natalja B.: Tar-sölylemez Perm környékéről. (A pouch plate from the Perm area.) *Folia Archaeologica* 54, 243–256.

Bokij–Pletnyova 1989

Bokij, Ninel⁵⁹ M.–Pletnyova, Szvetlana A.: Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingul folyó völgyében. (Gräber einer nomadischen Kriegerfamilie aus dem 10. Jh. im Ingul–Flußtal.) *Archaeológiai Értesítő* 116, 86–98.

Botalov et al. 2011

Боталов, Сергей Г.–Лукиных, Андрей А.–Тидеман, Елена В.: Погребальный комплекс могильника Уелги – новый средневековый памятник в Южном Зауралье. *Челябинский Гуманитарный Научный Журнал* 15:2, 104–114.

Botalov 2013

Боталов, Сергей Г.: Некоторые аспекты уральской мадьярской проблемы. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, Сергей Г.–Иванова, Надежда О. Челябинск, 139–167.

Csedreki–Kustár–Langó 2012

Csedreki László–Kustár Rozália–Langó Péter: Honfoglalás kori ezüstveretek vizsgálata mikro-PIXE módszerrel (Micro-PIXE analysis of gilt silver mounts from the Hungarian Conquest Period). In: *Környezet – Ember – Kultúra. A természettudományok és a régészet párbeszéde*. 2010. október 6–8-án megrendezett konferenciájának tanulmánykötete. Szerk.: Kreiter Attila–Pető Ákos–Tugya Beáta. Budapest, 271–278.

Csősz et al. 2013

Csősz, Aranka–Langó, Péter–Mende, Balázs Gusztáv–Türk, Attila: Археогенетические исследования на материалах Салтовской и древневенгерской культуры. Предварительный отчет и историография археологического вопроса. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, Сергей Г.–Иванова, Надежда О. Челябинск, 237–243.

Erdélyi 1977

Erdélyi István: Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. In: *Magyar Őstörténeti Tanulmányok*. Szerk.: Bartha Antal–Czeplédy Károly–Róna-Tas András. Budapest, 65–77.

Erdélyi 2008

Erdélyi István: *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Budapest.

Fettich 1933

Fettich Nándor: A levédliai magyarság a régészet megvilágításában. *Századok* 67, 250–276, 369–399.

Fljorova–Fljorov 2000

Флёрова, Валентина Е.–Флёров, Валерий С.: Дагестанский вариант салтово-маяцкой культуры: правомерность выделения. *Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа* 21, 137–141.

Fljorova 2003

Флёрова, Валентина Е.: A. Róna-Tas. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History (Budapest, 1999) (рец.) *Российская археология* 1, 170–176.

Fodor 1975

Fodor István: *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest.

Fodor 1977

Fodor István: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*.

59 A magyar szakirodalomban a néhai ukrán kutatónő keresztneve rendszeresen „Nyikolaj” alakban szerepel tévesen, valószínűleg Bálint 1994, 43. nyomán, vö. legutóbb Madaras 2014, 20. j., illetve Bollók Ádám előadása: Nézőpontok a magyar honfoglalás előtti Alföldről, 2014. május 21. Szeged.

- Szerk.: Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Budapest, 79–114.
- Fodor 1994
Fodor István: Leletek Magna Hungáriától Etelkőzig. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest, 47–65. (A honfoglalásról sok szemmel 1.)
- Fodor 2009
Fodor István: *Őstörténet és honfoglalás*. Budapest. (Magyarország Története 1.)
- Fodor 2010
Fodor István: Az őscseremisztarsoly-lemez. In: *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére*. Szerk.: Bereczki András–Csepregi Márta–Klima László. Budapest, 163–171. (Urálisztikai Tanulmányok 19.)
- Fodor 2012
Fodor István: Őstörténeti viták és álviták. In: *Csodaszarvas* 4, 125–146.
- Fodor et al. 1996.
Fodor István–Diószegi György–Legeza László: *Őseink nyomában. A vándorló, honszerző és kalandozó magyarok képes krónikája*. Budapest.
- Goldina 2013
Голдина, Римма Д.: Некоторые замечания относительно формирования теории угорского присутствия в Предуралье в эпоху средневековья. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, Сергей Г.–Иванова, Надежда О. Челябинск, 89–109.
- Halikova 1973
Halikova, Jelena A.: Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez. *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 3, 21–33.
- Halikova 1976
Halikova, Jelena A.: Ősmagyar temető a Káma mentén, Magna Hungaria kérdéséhez. *Archaeológiai Értesítő* 103, 53–78.
- Halikova 1978
Халикова, Елена А.: Ещё раз о проблеме происхождения венгров (в связи с дискуссией на IV Международном конгрессе финно-угроведов). *Советская археология* 4, 294–304.
- Ivanov 1952
Иванов, Пётр И.: *Крюковско-Кужновский могильник*. Моршанск.
- Ivanov 1999
Иванов, Владимир А.: *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе*. Уфа.
- Ivanov 2002
Иванов, Алексей А.: К вопросу об этнокультурной характеристике захоронений в „курганах с ровиками” Нижнего Дона и Волжско-Донского междуречья. In: *Хазары*. Ред.: Петрухин, Владимир Я.–Федорчук, Андрей М. Москва, 36–38.
- Kazakov 2007
Казаков, Евгений П.: *Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв. проблемы взаимодействия*. Казань.
- Kazakov 2013
Казаков, Евгений П.: Мадьяры и волжские болгары: этапы взаимодействия. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, Сергей Г.–Иванова, Надежда О. Челябинск, 173–181.
- Khamayko 2009
Khamayko, Natalya: Nomad contribution to the Old Russian culture of 10th century A.D. In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts*. Miskolc, 13–14.
- Koloda 2011
Колода, Владимир В.: Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований). In: *Салтовомаяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцяті Слобожанські читання»*. Ред.: Свистун, Геннадий Є. Харків, 21–31.
- Komar 1999
Комар, Алексей В.: Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua* 2, 111–136.
- Komar 2004
Комар, Алексей В.: Салтовская и „салтоидная” культуры в Поднепровье. In: *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре* 3–4. Київ–Судак, 87–91.
- Komar 2008
Комар, Алексей В.: Древние венгры. In: *Евразиядагы турк мұрасы – Тюркское наследие Евразии VI–VIII вв.* Ред.: Айман Досымбаева. Астана, 214–216.

Komar 2011

Комар, Алексей В.: Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований. In: *Мадьяри в Середньому Подніпров'ї. Археологія і давня історія України* 7. Київ, 21–78.

Komar 2013

Комар, Алексей В.: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, Сергей Г.–Иванова, Надежда О. Челябинск, 182–231.

Kovács 2003

Kovács László: Beregszász-Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Hungariae* 54, 205–241.

Langó 2007

Langó Péter: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest.

Madaras 2014

Madaras L.: Egy méltatlanul elfelejtett törzsfői sír. Régészeti adatok egyik honfoglaló törzsünk és annak törzsfőnöke temetkezéséhez. In: Révész L.–Wolf M.: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged, 161–184.

Mazsitov 1977

Мажитов, Нияз А.: *Южный Урал в VII–XIV вв.* Москва.

Mazsitov 2013

Мажитов, Нияз А.: Еще раз о мадьярской проблеме в средневековой истории Южного Урала. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, Сергей Г.–Иванова, Надежда О. Челябинск, 84–88.

Pletnyova 1967

Плетнёва, Светлана А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. (Материалы и исследования по археологии СССР 142.)* Москва.

Pletnyova 1981

Плетнёва, Светлана А.: Салтово-маяцкая культура. In: *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР. Москва, 62–75.

Pletnyova 1999

Плетнёва, Светлана А.: *Очерки хазарской археологии*. Москва–Иерусалим.

Polgár 2001

Polgár Szabolcs: Sarkel. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk.: Márton Alfréd. Budapest, 106–126. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.)

Polgár 2011

Polgár Szabolcs: Opponensi vélemény Türk Attila Antal: A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör című bölcsészdoktori értekezéséről (Szeged, 2011). *Eleink. Magyar Őstörténet* 9:2, 15–24.

Rjabceva–Rabinovics 2007

Рябцева, Светлана С.–Рабинович, Роман А.: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X. вв. *Revista Arheologică. Serie nouă* 3:1–2, 195–230.

Pósta 1905

Pósta Béla: *Régészeti tanulmányok az Oroszféldön*. I–II. Budapest–Leipzig.

Révész 1998

Révész László: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján (Geschichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde Aufgrund der östlichen Analogien). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4, 523–532.

Róna-Tas 1996a

Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.

Róna-Tas 1996b

Róna-Tas András: A magyar őstörténet hátterének keleti török (türk) forrásai. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk.: Kovács László–Veszprémy László. Budapest, 11–22.

Scserbakova et al 2008

Щербакова, Татьяна А.–Тащи, Елена Ф.–Тельнов, Николай П.: *Кочевнические древности Нижнего Поднепровья (По материалам раскопок кургана у г. Слободзея)*. Кишинёв. (Археологическая библиотека 4.)

Sztaszenkov 2009

Сташенков, Дмитрий А.: Памятники мадьярского круга в Самарском Поволжье. In: *Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации»*. Отв. ред.: Хузин, Фаяз Ш. Казань, 228–229.

Szuprunyenko–Majevsz'ka 2007

Супруненко, Олександр Б.–Маєвська, Світлана В.: Давньоугорське поховання у кургані

- в пониззі Псла. *Археологічний літопис Лівобережної України* 2007:1–2, 32–45.
- Tóth 1998
Tóth Sándor László: *Levediától a Kárpát-medencéig*. Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14.)
- Türk 2010
Türk Attila: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia* (Szeged, 2009. június 4–5.). Szerk.: G. Tóth Péter–Szabó Pál. Szeged, 261–306.
- Türk 2011
Türk Attila Antal: *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör*. Doktori (PhD) disszertáció tézisei. Szeged.
- Türk 2012a
Türk, Attila: Zu den osteuropäischen und byzantinischen Beziehungen der Funde des 10.–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie, und Methodik*. Hrsg.: Bendeguz Tobias. Mainz, 3–28.
- Türk 2012b
Тюрк, Аттила: Новые результаты и перспективы археологических исследований ранней истории древних венгров (Угры-мадьяры). In: «А.Н.Гумилев мұрасы және қазақиру еуразиялық интеграция» IX – Еуразиялық ғылыми форумға қатысуға шақырады. Ред.: Сыдыков, Е. Б. Астана, 22–26.
- Türk 2013a
Türk, Attila: Archäologische Daten zu einigen Details der Taschen- und Feuergerätefunde des 10. Jahrhunderts im Karpatenbecken im Spiegel ihren osteuropäischen Analogien. – *Archaeologické pramene k niektorým konštrukčným prvkom taštičiek a k predmetom na zakladanie ohňa z 10. storočia z územia Karpatskej kotliny vo svetle východoeurópskych analógií. Slovenská Archeológia* 61:1, 177–198.
- Türk 2013b
Тюрк, Аттила: От Урала до Карпатов. Новые результаты и перспективы в археологии Восточной Европы по поводу древних венгров. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, Сергей Г.–Иванова, Надежда О. Челябинск, 231–237.
- Türk 2014
Türk Attila: Öseinket felhozád... A magyarság eredetkutatásának újabb perspektívái. *Élet és Tudomány* 69:3, 76–78.
- Vida 2010
Vida Tivadar: A népvándorlás kori régészet kutatásának új útjai (1989–2009). *Vasi Szemle* 64:1, 79–95.
- Voronyina 2007
Воронина, Римма Ф.: *Лядинские древности. Из истории мордвы-мокиши конец IX – начало XI века. По материалам Цнинской археологической экспедиции 1983–1985 годов*. Москва.
- Zimonyi 1996
Zimonyi István: A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajháni-hagyomány. In: *A honfoglalás kor írott forrásai*. Szerk.: Kovács László–Veszprémy László. Budapest, 49–59.